

**МАРШРУТИ НА КНИЖОВНО ОБЩУВАНЕ
МЕЖДУ ИЗТОЧНИТЕ И ЮЖНИТЕ СЛАВЯНИ
(XI–XX ВЕК)**

**Международна научна конференция,
21–22 ноември 2019 г., София**

**BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES
INSTITUTE FOR LITERATURE**

**ROUTES OF LITERARY COMMUNICATION
BETWEEN EASTERN AND SOUTHERN SLAVS
(11TH-20TH CENTURIES)**

**International Conference, 21-22 November 2019,
Bulgarian Academy of Sciences, Sofia**

Compilers and editors:

Anissava Miltenova, Igor Kaliganov

**БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА ЛИТЕРАТУРА**

**МАРШРУТИ НА КНИЖОВНО ОБЩУВАНЕ
МЕЖДУ ИЗТОЧНИТЕ И ЮЖНИТЕ СЛАВЯНИ
(XI–XX ВЕК)**

**Международна научна конференция,
21–22 ноември 2019 г., София**

Съставители и редактори:
Анисава Милтенова, Игор Калиганов

СОФИЯ, 2020

ERA.Net RUS Plus Call 2017 – S&T
Bulgarian National Science Fund, BNSF (Bulgaria),
contract No. DO 02/2/12.06.2018.
Russian Foundation for Basic Research, RFBR (Russia),
contract No. 18-512-76004/01.02.2018.
Research Foundation – Flanders, FWO (Belgium)

- © Анисава Любенова Милтенова, Игор Иванович Калиганов,
съставители, 2020
- © Милена Любенова Вълнарова, художник на корицата, 2020
- © Издателски център „Боян Пенев“, 2020

ISBN 978-619-7372-24-3

Съдържание

Пленарни доклади

- Дмитрий И. Полювяный (Ивановский государственный университет)*
– Общое достойние и отдельные сегменты в книжном наследии
православных славян глазами историка 21
- Вася Велинова (ЦСВП „Ив. Дуйчев“)* – Творчеството на св. Климент
Охридски в общославянското литературно наследство 36

Средновековна книжнина: връзки и влияния

- Игор И. Калиганов (Институт славяноведения РАН)* – Образы болгар
в древнерусских письменных источниках (вводные замечания к
проблематике изучения)..... 55
- Мая Петрова-Танева (Институт за литература, БАН)* – Сборници с
женски жития в южнославянската и руската средновековна лите-
ратура 69
- Радослава Станкова (Институт за литература, БАН)* – Култът към
светците Борис и Глеб в южнославянската средновековна книж-
нина..... 88
- Лидия К. Гаврюшина (Институт славяноведения РАН)* – Величие
властителя: земная слава и путь покаяния (наблюдения над тек-
стами житий архиепископа Даниила II) 102
- Анастасия Добичина-Симова (Институт за славянознание, РАН)* –
Средновековните български царски грамоти: Проблеми на изслед-
ването и перспективите за тяхното разрешаване 111
- Илиана Чекова (Софийски университет, Университет в Кьолн)* – По-
учението на Владимир Мономах и Шестодневът на Йоан Екзарх
– още паралели 120
- Ана Стойкова (Институт за литература, БАН)* – Физиологът в руска-
та средновековна книжнина 129
- Деница Петрова (Институт за история, БАН)* – Жанрът на кратките
хроника в българската, сръбската и руската книжнина 142
- Dieter Stern (Ghent University)* – From Bogoglasnik to Katavasia – the
Spread of Ruthenian Devotional Songs among the Southern Slavs 151

Културни контакти през вековете

<i>Румяна Дамянова (Институт за литература, БАН) – Одеса, Москва, Харков – места на памет за българите през XIX век .....</i>	175
<i>Марина М. Фролова (Институт славяноведения РАН) – К вопросу о влиянии исследований Ю. И. Венелина и А. Д. Черткова на исторические воззрения Г. С. Раковского .....</i>	189
<i>Марина Крутова (Российская государственная библиотека, Москва) – Переписка болгар Палаузовых с выдающимися деятелями русской книжной культуры 30-70-х годов XIX в. (на материале ОР РГБ)....</i>	207
<i>Марина Г. Смольянинова (Институт славяноведения РАН) – О многообразии творчества Васила Друмева .....</i>	217
<i>Дарина Илиева, Габриела Вапцарова (Научен архив, БАН) – Бележити българи, получили образованието си в Южна Русия през втората половина на XIX век .....</i>	230
<i>Андреана Спасова (Институт за литература, БАН) – Мястото на св. св. Кирил и Методий в българското училище през XIX век .....</i>	238
<i>Николай Желев (Институт за литература, БАН) – За два сюжета за покръстването (Кирило-Методиада и Покръщение в Преславский двор).....</i>	259
<i>Никита С. Гусев (Институт славяноведения РАН) – Балканы глазами журналиста Л. Д. Троцкого.....</i>	264
<i>Юлия А. Созина (Институт славяноведения РАН) – Золотой век русской поэзии: Словения.....</i>	279
<i>Michel De Dobbeleer (Ghent University) – Translation and/or Adaptation? Georgi Kolushki's Bulgarian Version (1884) of Aleksandr Pypin's Literary History of the Bulgarians.....</i>	289
<i>Радослава Илчева (Институт за литература, БАН) – Класици на българската литература – преводачи на Пушкинови поеми.....</i>	307
<i>Татяна Фед (Нов български университет) – Первый перевод повести Н. В. Гоголя „Тарас Бульба“ на болгарский язык .....</i>	322

Руската ръкописна и старопечатна книга на Балканите

<i>Анисава Милтенова (Институт за литература, БАН) – Руските ръкописни и старопечатни книги в българските земи през Късното средновековие .....</i>	337
<i>Лариса Л. Щавинская (Институт славяноведения РАН) – Заблудовское «Евангелие учительное» – памятник межславянских книжных взаимосвязей XVI столетия .....</i>	358
<i>Юрий А. Лабынцев (Институт славяноведения РАН) – Иван Федоров – первопечатник, редактор и писатель .....</i>	365

Приносът на руската емиграция

<i>Христо Манолакев (Великотърновски университет) – Изгнанието като посланничество .....</i>	375
<i>Таня Галчева (Независим изследовател), Инна Голубович (Одесский Национальный университет) – „Краткая история русской литературы. Часть I-ая. До Пушкина“? П. М. Бицилли. Источники и предположения .....</i>	385
<i>Радостин Русев (Институт за литература, БАН) – Фолклорното и поетическото творчество на българите през погледа на руски писатели емигранти от първата вълна (20-те – 40-те г. на XX век) .....</i>	395

Contents

Plenary Reports

<i>Dmitry Polyvyanny (Ivanovo State University, Russia) – The Common Core and Individual Segments in the Literary Heritage of the Orthodox Slavs through the Eyes of the Historian .....</i>	21
<i>Vasja Velinova (Center for Slavo-Byzantine Studies “Ivan Dujchev”, Sofia) – The Literary Heritage of St. Kliment Ohridski as a Part of the Common Slavic Literary Legacy .....</i>	36

Medieval Literature: Interconnections and Influences

<i>Igor Kaliganov (Institute of Slavic studies, RAS, Moscow) – The Images of the Bulgarians in the Old Russian Written Sources (Introductory Remarks on the Problems of the Study) .....</i>	55
<i>Maya Petrova-Taneva (Institute for literature, BAS, Sofia) – Hagiographic Collections Dedicated to Women Saints in the South Slavic and Russian Medieval Literatures .....</i>	69
<i>Radoslava Stankova (Institute for literature, BAS, Sofia) – The Cult of Saints Boris and Gleb in the South Slavic Medieval Literature.....</i>	88
<i>Lidiya K. Gavryushina (Institute of Slavic studies, RAS, Moscow) – The Greatness of the Ruler: Earthly Glory and the Path of Repentance (Observations on the Texts of the Lives of Archbishop Daniel II).....</i>	102
<i>Anastasija Dobichina-Simova (Institute of Slavic studies, RAS, Moscow) – The Medieval Bulgarian Royal Charters: Problems of the Research and Prospects for Their Solution.....</i>	111
<i>Iliana Chekova (University “St Kliment Ohridski”, Sofia, University in Cologne, Germany) – The Instruction of Vladimir Monomakh and The Hexaemeron of John the Exarch – More Parallels .....</i>	120
<i>Ana Stoykova (Institute for literature, BAS, Sofia) – The Physiologus in Russian Medieval Manuscripts .....</i>	129
<i>Denitsa Petrova (Institute for Historical Studies, BAS, Sofia) – The Genre of Short Chronicles in Bulgarian, Serbian and Russian Literature.....</i>	142
<i>Dieter Stern (Ghent University) – From Bogoglasnik to Katavasia – The Spread of Ruthenian Devotional Songs among the Southern Slavs.....</i>	151

Cultural Contacts over the Centuries

<i>Rumyana Damyanova</i> (<i>Institute for Literature, BAS, Sofia</i>) – Odessa, Moscow, Kharkov – Memory Places for Bulgarians in the 19 th Century.....	175
<i>Marina M. Frolova</i> (<i>Institute of Slavic studies, RAS, Moscow</i>) – The Influence of Yury I. Venelin and A. D. Chertkov’s Studies on the Historical writings of G. S. Rakovsky	189
<i>Marina S. Krutova</i> (<i>Russian State Library, Moscow</i>) – The Correspondence of the Bulgarian Palauzov with Prominent Figures of the Russian Book Culture from the 30s to the 70s of the 19th Century (on the Material of the Department of Manuscripts RSL).....	207
<i>Marina G. Smolyaninova</i> (<i>Institute of Slavic studies, RAS, Moscow</i>) – On the Diversity of Vasil Drumev works.....	217
<i>Darina Ilieva, Gabriela Vaptsarova</i> (<i>Scientific Archive of Bulgarian Academy of Sciences, Sofia</i>) – Notable Bulgarians who Received their Education in Southern Russia in the Second Half of the Nineteenth Century	230
<i>Andriana Spasova</i> (<i>Institute for literature, BAS, Sofia</i>) – Sts Cyril and Methodius’ Topos in the Bulgarian School in the 19th Century	238
<i>Nikolaj Zhelev</i> (<i>Institute for literature, BAS, Sofia</i>) – About Two Subjects for the Baptism (‘Cyrillo-Methodiada’ and ‘Baptism in the Preslavs’ court’).....	259
<i>Nikita S. Gusev</i> (<i>Institute of Slavic studies, RAS, Moscow</i>) – The Balkans through the eyes of the journalist L. D. Trotsky.....	264
<i>Yulia A. Sozina</i> (<i>Institute of Slavic studies, RAS, Moscow</i>) – A Golden Age of the Russian Poetry: Slovenia.....	279
<i>Michel De Dobbeleer</i> (<i>Ghent University</i>) – Translation and/or Adaptation? Georgi Kolushki’s Bulgarian Version (1884) of Aleksandr Pypin’s Literary History of the Bulgarians.....	289
<i>Radoslava Ilcheva</i> (<i>Institute for literature, BAS, Sofia</i>) – The classic Bulgarian writers who translated Pushkin’s poetry	307
<i>Tatjana Fed</i> (<i>New Bulgarian University, Sofia</i>) – The First Translation of the N. V. Gogol’s Novel “Taras Bulba” into Bulgarian.....	322

The Russian Handwriting and Old Printing Book in the Balkans

<i>Anissava Miltenova</i> (<i>Institute for literature, BAS, Sofia</i>) – Russian Manuscripts and Old Printed Books in the Bulgarian Lands during the Late Middle Ages	337
<i>Larisa L. Shchavinskaya</i> (<i>Institute of Slavic studies, RAS, Moscow</i>) – The Zabludov Gospel: a Monument of Intercultural Relations in Book Publishing during the 16th century	358

*Yury A. Labyntsev (Institute of Slavic studies, RAS, Moscow) – Ivan
Fyodorov – the Pioneer Slavic Printer, Editor and Writer 365*

The Contribution of the Russian Emigration

*Hristo Manolakev (University “Sts Kiril and Methodij”, Veliko Tărnovo) –
The Exile as an Embassy 375*

*Tanja Galcheva (Independent Researcher), Inna V. Golubovich (National
University, Odessa) – “A Brief History of Russian Literature. Part I.
To Pushkin”? P. M. Bicilli: Sources and Assumptions 385*

*Radostin Rusev (Institute for literature, BAS, Sofia) – The Folklore and Poetic
Creativity of the Bulgarians through the Perspectives of Russian First-
Wave Émigré Writers (20s–40s of the 20th Century) 395*

Уводни думи

Целта на българо-руско-белгийския проект „Южните и източните славяни: разнообразие и взаимодействие на писмените култури XI–XX век“ е да интерпретира многообразието и взаимните връзки между писмените култури на южните и източните славяни чрез професионалния опит на специалистите в три научни институции с различни традиции в натрупването на знания и в интерпретирането им с различни методологични подходи. Проектът се основава на засилената активност в днешно време по отношение на обмена на знания между страните от Европейския съюз и Русия от една страна – и между славянските страни от Западните Балкани (Сърбия, Черна гора, Северна Македония, Босна и Херцеговина) и Русия – от друга. Проектът има мултидисциплинарен характер, тъй като крайният резултат ще бъде представен не само в тук представената традиционна форма (антология с изследвания и документи), но и като виртуален музей, базиран на дигитален архив от извори, снимков материал, ръкописи и изображения, илюстриращи текстовете.

Проектът се основава на разбирането за общо европейско наследство на южните и източните славяни. Целите на проекта са следните:

1) Да създаде мрежа между институции, участващи в академични изследвания на славянските литератури и култури в Белгия, България и Русия;

2) Да утвърди приложението на нови методи при анализа на трансгранични явления и идеи, отразени в културното наследство;

3) Да разработи виртуален музей – формат с лесно достъпни, видими факти за представяне на многообразието и взаимодействието на писменото наследство и културите;

4) Да създаде база за бъдещо сътрудничество и за поощряване на бъдещи съвместни изследвания;

5) Да популяризира знанието за източните и южните славяни сред европейските граждани.

Значението на проекта се определя от съвременните процеси за изтласкване на хуманитаристиката от полето на приоритетните клонове

на науката и по-конкретно – прозиращите тенденции за маргинализация и изолация на славянските писмени култури поради липса на достатъчно знания и неразбиране на историята им и на тяхното културно наследство. Така световната култура губи една от своите неразделни части, в много отношения плодотворна за цялостната история на света.

Културните отношения между славяните на Балканите и Русия са факт от древни времена и има периоди както на близки взаимодействия и изграждане на културни мостове, така и на периоди на противоречия и раздалечаване на гледните точки.

Отношенията между българи и руснаци, а също и между други балкански славяни и източните славяни в ранните векове на миналото не са задълбочено разбирани и всестранно възприемани, и много често се коментират частично. Българските взаимовръзки с източнославянските земи датират от древността. След покръстването в руските предели от България идват книги и свещеници. Интензивното литературно взаимодействие се основава на два основни фактора: **общ православен богослужебен ритуал, изискващ едни и същи книги** (обменът на текстове сред православните славяни се осъществява почти изключително чрез кодекси с общохристиянско и православно съдържание) и **родството в езика** (Лихачов 1976; Флоря, Турилов, Иванов 2000).

Ще се спра кратко на характеристиката на отделни периоди, повече или по-малко приета в съвременната научна литература.

Чрез така нареченото *първо южнославянско влияние*, е прието да се означава движението на ръкописни книги от южнославянския регион към севернославянските центрове. Старобългарската писмена култура, създадена през Златния век, изиграва основна роля за формирането на литературата на източните славяни (Лихачев 1973: 35; Лихачов 1976: 531–533). В резултат на това руската литература не само заема в почти в пълен обем богатата писмена продукция от епохата на Първото българско царство, но усвоява системата от основни жанрове, жанрови форми и макрожанрове на византийската литература. Единодушно се приема, че много рано (в края на X – началото на XI в.) българските книги достигат до руските земи, в които християнството официално е прието през 988 г. и съответно изпитват остра нужда от литература (Thomson 1999; Podskalsky 2000; Турилов, Флоря 2002: 398–459). За това свидетелстват оцелелите най-ранни датирани староруски копия на по-стари български екземпляри като например Остромировото евангелие от 1056–1057 г., Симеоновият флорилегий (Изборник от 1073 г.), вторият флорилегий (Изборник от 1076 г.), Архангелското евангелие от 1092 г., служебните минеи от 1095–1097 г. и др.

Има различни възгледи за пътищата, по които книгите са стигнали до Киевска Русия. Съществуват разни версии на хипотезата, че движе-

нието на ръкописите е било от Охрид към Киев по времето на цар Самуил (вж. Приселков 1913: 36–52; Мошин 1985: 234–240; Mošin 1962: 13–130; Мошин 1998: 46–48, Пентковский 2007: 16–26) или от Западна България към Новгород (в крайна сметка християнизиран преди Киев, вж. напр. Львов 1966, Львов 1968), но те не намират сериозна подкрепа. Според справедливото възражение на Анатолий Турилов оригиналните произведения са проникнали на руска почва в състава на българския литературен репертоар, а проявите в някои от тях на западнобългарска ортография и палеографски особености могат да се обяснят с по-късни контакти, когато източнославянските книжовници са копирали български оригинали в центровете близо до Константинопол, в Атонските манастири и други средища (Турилов 2000: 137–140). Да подчертаем, че именно поради руската писмена традиция репертоарът на изгубеното средновековно българско литературно наследство от IX до XII в. може да бъде възстановен до голяма степен.

Обемът и естеството на едни и същи произведения, които съставляват християнския репертоар, са много важни за Сърбия. Добре известен факт е, че средновековната сръбска литература включва почти целия средновековен български основен фонд на преводи от византийски гръцки и на оригинални произведения, създадени през IX–XII век, който задоволява нуждите на православно богослужение и на манастирските библиотеки, създавайки жанрови и макрожанрови структури, стилистични и терминологични модели за изграждане на средновековна сръбска литература през XIII век (Станкова 2004: 105, 107; Станкова 2005: 423–447). От началото на XX век до наши дни учените считат, че основният начин, по който славянските книги достигат до сърбите, е от средновековна България – от Охрид до Скопие, на север до Липлян, Рас, Призрен, на Запад до Дукля, Босна и на Изток – към Ниш, както и че територията от Неретва до Ниш е била културно свързана с Охридската и Преславската книжовни традиции (Богдановић 1980: 123–127). Съществува и презумпция за преки връзки между литературния център на Преслав и сръбската писменост без посредничеството на Охрид (Трифунувић 2001: 114).

Така нареченото *второ южнославянско влияние* от Балканите към Русия е свързано с исихазма и с всичките му резултати в църковното изкуство, в литературата и културата. Има опит за разграничаване и групиране на различните факти във взаимодействието между руската и българската литература през вековете, чрез разглеждане на разслояването на литературните и културните контакти – пластът, свързан с проникването на исихазма; съответно пластът на усвояване на нови теми, композиционни структури и стилове от руските писатели (Калиганов 1998: 27–45; Калиганов 2006: 115–124). От втората половина на XIV в.

Балканските славяни водят епична борба за независимостта си, което също се отразява съществено в културните отношения с Русия. Българските писатели, ученици и последователи на Търновския патриарх Евтимий (1325–1402 / 1404) живеят и работят в чужбина – митрополит Киприан в Русия, Григорий Цамблак в Сърбия, Молдова и Русия, Константин Костенечки – в Сърбия. Те принадлежат едновременно към българската, сръбската и руската история на литературата от XV век. Тяхната дейност е от голямо значение за разпространението на постиженията на Търновската книжовна школа в други славянски и балкански страни. Резултатите са: (1) навлизане на нови преводи и на оригинални произведения от южнославянските книжовници; (2) промени в езика и правописа на източнославянските ръкописи под въздействието на среднобългарската норма; (3) разпространението на южнославянския полуустав, който включва също използването на надредни и препинателни знаци; (4) навлизане на балкански и неовизантийски орнаменти в украсата на ръкописите; (5) развитие на стила „плетение словес“ в съчиненията на руските писатели (Турилов 1998: 321). През XIII в. се наблюдава на свой ред навлизане на руски произведения в българската литература (Турилов 2012: 243–245; 253–254).

Култовете на най-почитаните светци на Балканите, разпространени в Русия: текстове за св. Йоан Рилски, св. Петка/ Параскева Епиватска и св. Георги Краговски (Свети Георги Нови от София) са много добри примери за съвместни култове и преобразено писмено наследство през Късното средновековие. В същото време руската традиция постепенно навлиза на Балканите и са налице знакови явления за възприемане на подобрени текстове и автори. Това важи особено за сръбската литература. В южнославянските произведения с героична тематика има прилики с по-ранни руски произведения, например почитането на княз Лазар (1371–1389 г.) е паралелно със „Слово о полку Игореве“.

През края на XV–XVIII век балканските славяни традиционно разчитат на духовна подкрепа от Русия. Друга важна тенденция е руското присъствие в образованието – както заради образованието на балкански славяни в руските училища и университети, така и поради потокът от руски учебници: „*Руската литература остава основният източник, от който България черпи образованието си*“ (Иван Шишманов). Доказателства за навлизането на руски старопечатни и ръкописни книги се намират както в редица архивни документи (писма от свещеници и монаси за подкрепа, документи от канцеларията на руски владетели), така и в някои историко-апокалиптични пророчества за освобождение от османското владичество с надежда за чудо (Търкова-Zaimova, Miltenova 2011). Някои от фактите в това отношение все още са пренебрегвани и се нуждаят от изследване.

След Освобождението на България през 1878 г. приносът на руската цивилизация е определящ за развитието на младата държава. Руският език е задължителен в училищата от 1880 г. По-голямата част от българските военни, инженерни специалисти и духовници са завършили Русия в периода между 1860 и 1917 г. През времето от 1919 до 1956 г. в България са намерили убежище над 35 хиляди руски емигранти, много от които са обучени специалисти и потомствена интелигенция. Някои от тях имат световна известност и всички те допринасят много за развитието на науката, образованието и културата в новата българска държава. Те поставят основите на цели научни области и училища във висши учебни заведения и изследователски институти.

Благодарение на техния престиж в чужбина се изгражда положителен образ на българската история, култура и наука. Много руски лекари и свещеници отиват да служат в отдалечени райони на страната, където български специалисти липсват. Като цяло руските емигранти са елитна група с висока култура и аристократично възпитание и поведение, която служи за пример на всички. В библиотеките и архивите на България има информация за православно духовенство, научни и културни дейци на руската емиграция в България: а) биографии на над 200 руски свещеници, монаси и богослови, от които трима архиепископи и световноизвестният богослов проф. Николай Никанорович Глубоковски; б) библиографии на над 300 учени и преподаватели, от които над 60 са професори и доценти. Броят на лекарите е над 250, а на инженерите – над 70.

Научният анализ и оценката на писменото наследство на балканските славяни се основава на изследователската работа на руската школа в областта на славянската филология, чийто престиж е несъмнен: е достатъчно да се подчертае, че Николай К. Гудзий, Осип М. Бодянский, Измаил И. Срезневски, Пьотър А. Лавров, Алексей А. Шахматов, Полихроний А. Сирку и много други откриват за първи път средновековното литературно наследство за славянознанието в света. Виктор Григорович е руският учен и пътешественик, който посещава Балканите (България и Македония, Света гора и др.) през 1844–1845 г., събира ръкописи и пише безценен дневник за своето пътуване; Павел И. Севастьянов, Александър Ф. Гилфердинг и много други също намират изключително ценни ръкописи. Данните за техните архиви все още не са напълно достъпни. Юрий Венелин е пионер в изследователската работа върху Паисиевата „История Славяноболгарская“ (документи за 1830 г.).

В периода след 1950 г. интензивните отношения между Русия и балканските страни се развиват в духа на взаимен интерес. Въпреки силното идеологическо ограничение, канализирано в една определе-

на посока – и последиците от това, проучването на духовните връзки укрепва в името на общото историческо наследство. Достатъчно е да спомена имената на Боню Ст. Ангелов, Кую Кувев, Велчо Велчев, Донка Петканова и др. В периода след Втората световна война до 90-те години приносът на този период не е достатъчно оценен, като възможността да бъдат напълно разкрити ползотворните резултати от него все още предстои.

Селективният подход, зависим от актуалната политическа ситуация по отношение на културните взаимовръзки между източните и южните славяни може да бъде преодолян само чрез системно и обективно проучване на исторически, литературни и културни източници. Оценката, характерна за двустранните отношения, не може да надхвърли историческото и философското отражение на миналото, но може да намери същностна обективна подкрепа в архивни документи и нови извори. Липсата на политическа цензура, но в същото време наличието на зависимост от икономическите обстоятелства не може да бъде пренебрегната. Настоящият проект предлага преоценка на проблемите в рамките на следните теми:

- Средновековни писмени паметници;
- Центрове за комуникация;
- Мигриращи книги, текстове, идеи: литературен и културен обмен между южните и източните славяни;
- Колекционери и колекции;
- Култура, изкуство и литература в емиграция;
- Общи светителски култове и почитане на светците на Балканите и в Русия;
- Начало на индивидуалното четене;
- Отвъд текстовете: културни механизми и процеси през XVIII и XIX век; приемане на класическата античност и романтичната историография на XIX век в Русия и при балканските славяни;
- Възприемане на балкански писатели от XVIII–XIX век в Русия;
- Национално възраждане на славяните;
- Балканите и Русия в хуманитарните изследвания през вековете.
- Партньорите на проекта SESDiva са институции за славистични изследвания от Белгия, България и Русия, занимаващи се с културната история в нова дигитална среда. В завършен вид текстовете в портала ще са както на български и руски, така и на английски език. Виртуалният музей визуализира основни етапи от обмена на писмени артефакти и отношението към тях. Резултатите улесняват изследователската работа, предлагат нови възможности за по-добър достъп и използване на иначе недостъпни и защитени материали (архиви и кодекси). В съвкупност те формират платформа с удобен за потребителите интерфейс,

чрез който хората ще могат да получат знания, да ползват източници и метаданни към тях.

Крайният резултат от проекта ще допринесе на първо място за по-ясно и по-рационално формулиране на редица проблеми на писменото наследство, които ще бъдат ефективни в преподаването на литературата на южните славяни в образователните институции на Руската федерация и русистиката в образователните институции на Балканите. Второ, резултатите от проекта ще насърчат съвместните изследвания в областта на хуманитарните науки. Трето, публичността на резултатите от проекта ще се отрази върху средствата за масова информация и върху институциите при взимане на управленски решения. Не на последно място много млади специалисти по целия свят ще намерят своето призвание в историята, литературата и антропологията със специализация в изследването както на документите от древността, така и на представянето им чрез информационните технологии.

Библиография

- Богдановић 1980: Богдановић, Д. Историја старе српске књижевности. Београд, 1980.
- Калиганов 1998: Калиганов И. И. „Болгаро-русские литературные связи эпохи средневековья: (критический обзор мнений и задачи изучения).“ *Славяноведение*. 1998. № 2, 27–45.
- Калиганов 2006: Калиганов, И. И. Веков связующая нить: (Вопросы истории и поэтики славянских литератур и культур). Москва: Институт славяноведения РАН, 2006.
- Лихачев 1973: Лихачев, Д. С. Развитие русской литературы X–XVII веков. Ленинград, 1973.
- Лихачов 1976: Лихачов, Д. С. „Размисли за националното своеобразие и европейското значение на старобългарската литература.“ В: *Големият свят на руската литература. Изследвания и статии*. С., 1976, 525–535.
- Львов 1966: Очерки по лексике памятников старославянской письменности. Москва, 1966.
- Львов 1968: „Исследование речи философа.“ В: *Памятники древнерусской письменности. Язык и текстология*. Москва, 1968, 333–396.
- Мошин 1985: Мошин В. „Новгородские листки – остаток кодекса царя Самуила и их экфонетическая нотация.“ *Богословские труды*, 26, 1985, 234–240.
- Мошин 1998: Мошин, В. „О периодизации русско-южнославянских литературных связей X–XV вв.“ В: *Русь и южные славяне. Сборник статей к 100-летию со дня рождения В. А. Мошина (1894–1987)*. Санкт-Петербург, 1998, 7–113.
- Пентковский 2007: Пентковский, А. М. „Славянское богослужение и славянская гимнография византийского обряда в X веке.“ In: *Liturgische*

- Hymnen nach byzantinischem Ritus bei den Slaven in ältester Zeit. Beiträge einer internationalen Tagung Bonn, 7.-10. Juni 2005.* Herausgegeben von H. Rothe und D. Christians. Paderborn. 2007, 16–26.
- Приселков 1913: Приселков М. Д. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X–XII вв. Спб., 1913.
- Станкова 2004: Станкова, Р. „Кирило-Методиевото наследство в ранната сръбска книжовна традиция.“ *Црквене студии*, 1, 2004, 105–119.
- Станкова 2005: Станкова, Р. „Старобългарското книжовно наследство в сръбски преписи от XIII и началото на XIV в.“ В: *България и Сърбия в контекста на византийската цивилизация*. София, 2005, 423–447.
- Трифуновић 2001: Трифуновић, Ђ. Ка почецима српске писмености. Београд, 2001.
- Турилов 1998: Турилов, А. „Восточнославянская книжная культура конца XIV–XV в. и „второе южнославянское влияние“.“ В: *Древнерусское искусство. Сергей Радонежский и художественная культура Москвы XIV–XV вв.* Санкт-Петербург, 1998, 322–337.
- Турилов 2000: Турилов, А. А. „После Климента и Наума (славянская письменность на территории Охридской архиепископии в X – первой половине XIII в.).“ В: Флоря, Б. Н., А. А. Турилов, С. А. Иванов. *Судьбы кирилло-мефодиевской традиции после Кирилла и Мефодия*. Санкт-Петербург, 2000, 82–162.
- Турилов 2012: Турилов, А. А. Межславянские культурные связи эпохи Средневековья и источниковедение истории и культуры славян. Этюды и характеристики. Москва: Знак, 2012.
- Турилов, Флоря 2002: Турилов, А. А., Б. Н. Флоря. „Христианская литература у славян в середине X – середине XI в. и межславянские культурные связи.“ В: *Христианство в странах Восточной, Юго-Восточной и Центральной Европы на пороге второго тысячелетия*. Москва, 2002, 398–459.
- Флоря, Турилов, Иванов 2000: Флоря, Б. Н., А. А. Турилов, С. А. Иванов. Судьбы кирилло-мефодиевской традиции после Кирилла и Мефодия. Санкт-Петербург, 2000.
- Mošin 1962: „O periodizaciji rusko-južnoslovenskih književnih veza.“ *Slovo*, 12 (Zagreb, 1962) 13–130.
- Podskalsky 2000: Podskalsky, G. Theologische Literatur des Mittelalters in Bulgarien und in Serbien 865–1459. München, 2000.
- Тăпкова-Займова, Милтенова 2011: Тăпкова-Займова, V., A. Miltenova. Historical and Apocalyptic Literature in Byzantium and Medieval Bulgaria. Sofia, 2011.
- Thomson 1999: Thomson, F. “The Nature of the Reception of Christian Byzantine Culture in Russia in the Tenth to Thirteenth Centuries and Its Implication for Russian Culture.” In: Thomson, F. *The Reception of the Byzantine Culture in Medieval Russia*. Farnborough, 1999, 107–139.

Анисава Милтенова
Координатор на проекта SESDiva: <https://sesdiva.eu/>

Агиографски сборници за жени светици в южнославянската и руската средновековна литература

Мая Петрова-Танева
(Институт за литература, БАН, София)

Hagiographic Collections Dedicated to Women Saints in the South Slavic and Russian Medieval Literatures

Maya Petrova-Taneva
(Institute for literature, BAS, Sofia)

Abstract: The article examines one Bulgarian and four Russian collections containing Lives of women saints against the background of their Byzantine context and in view of their purpose. Attention is paid to the information about their aim, to the marginal notes and colophons in them, and to the selection of the texts included. Several possible uses of this type of hagiographic anthology have been demonstrated, as well as the fact that some have changed their location and, thus, their audience. At least two of these codices, initially related to women, are later owned by male monasteries. Anthologies intended for individual ladies are subsequently copied and used in a monastic setting. Very often, they reveal a direct link to the book's commissioner or addressee at the level of personal name (patron saint) or personal history. Notwithstanding of whether the collections of female saints' Lives were intended for public or individual reading, for nunneries or for personal libraries, they were certainly a matter of luxury. This is evident from the small number of preserved copies (both Byzantine and Slavic), from the rich decoration of some of the codices and from their high-ranking holders.

Keywords: women saints, hagiography, medieval Slavic literature, manuscripts, book owners

Темата и широкият хронологически обхват на тази конференция дават възможност да бъдат разгледани не само взаимодействията между отделните южнославянски култури, взаимопроникването на литературни паметници, образци и идеи, миграцията на книги и текстове, но и успоредното и независимо развитие на културни феномени, при които липсват сведения за директно влияние. Именно такива са сборниците с женски жития, на които е посветен моят доклад – един много рядък макрожанр както във Византия, така и в средновековната славянска книжовност. Тук ще бъдат потърсени и изведени не текстологическите, а типологическите паралели между тях.

Макар и твърде малобройни, сборниците с женски жития отдавна попадат във фокуса на вниманието на някои от най-големите специалисти по византийска агиография. Изследвайки отделни ръкописи и изхождайки от избора на женски сюжети, Иполит Делей¹, Франсоа Алкен², и Ян Тьонес Клеберг³ подчертават вероятната им връзка с женски манастири, чието притежание според тях тези книги изглежда са били. Същото мнение застъпва и Алберт Ерхард⁴. В доказателство той посочва, че встъплението към един от известните му екземпляри (сега намиращ се в манастира Кутлумуш на Атон) определя съдържанието като душеспасителни наставления, които да се четат по време на манастирските сбирки и на монахините⁵. В друг от сборниците, в едно от заглавията, традиционното „Отче, благослови“ е заменено с „Благослови, майко“⁶. В своя капитален труд върху корпусите от гръцки агиографски четива Ерхард публикува описите на шест ръкописа само с женски жития главно от XIV в., придружени от кратък коментар върху всеки един от тях⁷. Неговият списък, доколкото ми е известно, все още не е разширен. Немският учен поставя тези сборници в раздела „Специализирани агиографски колекции“, където наред с тях попадат

---

¹ Delehayе 1896: 406.

² Halkin 1942: 219.

³ Kleberg 1974:22.

⁴ Ehrhard 1952: 906.

⁵ Ehrhard 1952: 907.

⁶ Delehayе 1896: 406; Rapp 1996: 320.

⁷ Ehrhard 1952: 906–915. Изследваните от А. Ерхард ръкописи са следните: Library of the University of Michigan, Ann Arbor, Cod. 50 (XIV в.); Vatican, Cod. Pian. 36 (XIV в.); Gothenburg, Cod. Gr. 4 = Kephallenia, Argostolion Cod. 3 (XIV в.); Florence, National Library, Cod. 50 = Conv. Soppr. B 1214 (XIV в.); Athos, Kutlumusiou, Cod. 208 (XV в.); Athos, Dionysiou, Cod. 166 (1616 г.). За тези ръкописи вж. също Rapp 1996; за флорентинския и гьотеборгския кодекс вж. Mineva 2017: 55–72 (за тях вж. по-подробно у Rapp 1996).

кодекси (също слабо разпространени), в които подборът на текстове се основава върху други типове святост – мъченици, апостоли, монаси⁸.

Нова стъпка в проучването на проблема прави Клаудия Рап⁹. В своя обширна статия от 1996 г. тя споделя редица важни наблюдения и повдига въпроса за връзката между сборниците с женски жития и тяхната предполагаема аудитория. Без да отхвърля общото им предназначение като килийно и уставно четиво в женски манастири, тя изтъква, че тези институции явно не са били единственият им адресат¹⁰. В подкрепа на тезата си изследователката цитира приписката в ръкопис № 166 от Дионисиевата света обител на Атон. В нея се казва, че книгата е била преписана от окаяния монах Кирил на разноските на господин Герасим, управител на манастирската болница. Странният факт, че подобен кодекс е бил създаден в мъжки манастир, където всяко женско присъствие е строго забранено, Рап обяснява (позовавайки се отново на текст от сборника) с факта, че обременените от своята слаба женска природа светици, проявяващи силна вяра, твърдост и устойчивост на болка, вероятно са били вдъхновяващ пример за измъчваните от тежки болести и борещи се за живота си монаси¹¹. По-нататък авторката подчертава, че няма данни някой от наличните шест сборника с женски жития да е бил поръчан от жена. Според нея ръкописите и литера-

---

⁸ Ehrhard 1952: 894–926.

⁹ Rapp 1996.

¹⁰ Подобна е интерпретацията на издателката на най-ранния известен сборник от женски жития, сирийски по произход – известният Синайски сирийски палимпсест от 778 г. (St. Catherine's Monastery, Cod. Syr. Sin. 30). Открит е от сестрите близначки Агнес Люис и Маргарет Гибсън през 1892 г. Долният му пласт, старателно изтрит, съдържа най-старото запазено копие на четвороевангелието на сирийски език и датира от IV в. Горният пласт представя антология от 15 жития на популярни жени светици (Текла, Евгения, Пелагия, Мария-Марин, Ефросина, Онесима, Варвара, Мария – прислужница на Тертулиан, Ирина, Евтимия, София и дъщерите ѝ, Теодосия, Теодота, Сузана, Киприан и Юстина). Според колофона те са преписани през 778 г. от монах на име Йоан Стилиит. Както подчертава Агнес Люис в предговора си към изданието им, изглежда, че през VIII в. тези женски истории са били толкова важни, че съставителят на книгата, поради недостиг на пергамент, „пожертвал заради тях текста на евангелията от IV в., който днешните изследователи на Библията оценяват най-високо“. За съжаление, колофонът не посочва къде и от кого за били четени житията – Йоан Стилиит бегло споменава, че е подготвил книгата за своя собствена полза, за полза на братята и на тези, които са в съседство, което не предполага задължително женска аудитория. Вж. Smith Lewis 1900.

¹¹ Rapp 1996: 320–322.

турните творби, спонсорирани от дами от светския елит, не показват подчертан интерес към женски теми¹². Идеята да се следват полово диференцирани модели обаче, продължава Рап, е много ясно артикулирана в редица риторически и епистоларни текстове, писани от духовни лица и предназначени за жени, които те наставляват или с които водят кореспонденция¹³. Най-яркият пример в тази насока е известният Метерикон на авва Исаия, създаден в края на XII или началото на XIII в. за монахинята Теодора, дъщеря на император Исак II Ангел (1185–1195, 1204–1205). Неговият съставител непрекъснато подчертава, че духовната му дъщеря трябва добре да познава думите и деянията на светите жени, на които трябва да подражава (и най-вече на св. Теодора, чието име носи), ако иска да бъде удостоена с Царството небесно¹⁴.

Част от заключенията на Клаудия Рап може да бъдат оспорени. В своя скорошна работа, посветена на женското ктиторство във Византия по времето на Палеолозите, Алис-Мери Талбот посочва немалко случаи на проява на почит и интерес от страна на жени към думите и делата на себеподобните¹⁵. Тя специално обръща внимание на факта, че уставът на константинополския женски манастир „Св. Богородица Сигурна надежда“ (цитиран и от Рап), съставен от основателката му Теодора Палеологина Синадина¹⁶, настоява игуменията да чете внимателно житията на „преблажените и свети майки“, за да може след това самата тя с поведението си да бъде образец за поверените ѝ монахини. Към изнесените от Талбот примери бих добавила двутомния петербургския препис от XV в. (РНБ, Cod. gr. 243) на Метерикона на Исаия, пишно илюстриран с 48 прекрасни миниатюри, направен по поръчка на аристократка от гр. Енос в Тракия¹⁷.

---

¹² Rapp 1996: 313.

¹³ Rapp 1996: 322–329.

¹⁴ Гръцкият текст не е публикуван. През 50-те години на XIX в. епископ Теофан Затворник (Георгий Говоров) превежда Метерикона на руски език по Cod. gr. 243 (РНБ, Санкт Петербург от 1450 г.), който той открива в Йерусалим, и през 1853–1859 г. го обнародва в няколко последователни броя на сп. „Воскресное чтение“ (вж. Митерикон 1995). Неговият превод ляга в основата на редица по-късни издания (включително електронни) и преводи на съвременни езици, вж. Петрова 2019 и цитираната литература. Вж. също Петрова 1999, 2009 и цитираната литература.

¹⁵ Talbot 2011–2012: 269–273.

¹⁶ Смята се, че запазеното копие на устава е преписано от жена в самия манастир, както вероятно и устава на константинополския женски манастир Липс (вж. Gaul 2015). За известните по име жени преписвачки във Византия вж. Шрайнер 2004.

¹⁷ Лихачева 1977: 50–55. Вж. ил. 1.

В последните години едно ново откритие хвърли светлина и върху възникването на флорентинския кодекс – може би най-забележителния по своя състав представител в разглежданата тук група ръкописи. Той съдържа до-Метафрастови текстове, някои от които в единствен известен препис, а други – като житията на св. Параскева Епиватска и св. императрица Теофана – много редки и ценни. По думите на К. Рап този кодекс разкрива „неприкрити литературни амбиции“¹⁸. В една от заставките в него Евелина Минева забеляза добре познатия от подвързии и украса на книги монограм на знатната фамилията на Палеолозите¹⁹. Макар да не може да се твърди, че поръчителят (или собственикът) на сборника е жена (формата на името в монограма не е в женски род) и макар че ръкописът не спада към колекцията кодекси, наричани „група на Палеологина“²⁰, вероятно именно обвързването му с императорски скрипторий и високопоставеното ктиторство са причината в него да попаднат редки стари текстове с несъмнени литературни достойнства.

В светлината на тези факти кодексът от манастира „Св. Дионисий“ (ако, разбира се, не бил част от многотомна систематична колекция) изглежда по-скоро изключение. Все пак, при липсата на синхронна изворова информация, свързана със съставителите и ползвателите на кодексите с женски жития, остава неясно има ли общо правило за това кой, кога и по какъв повод поръчва подобни сборници, кога и къде се четат те и дали някои от тях не са били лична собственост²¹. Могат ли те да се разглеждат като група, обединена не само от обща тематика, но и от общо предназначение? Известна светлина по въпроса може да хвърли славянската традиция. За целта е важно да се обърне специално внимание както на включените в славянските ръкописи приписки, така и на съпътстващите женските жития „не-женски“ наративи.

Несъмнено, най-известният – и най-дискутиран в палеославистичната общност, пример за „женска книга“ е Бдинският сборник (Гент, Университетска библиотека, cod. 408)²². Той е съставен през

---

¹⁸ Rapp 1996: 319.

¹⁹ Mineva 2017: 63–67, 69–71.

²⁰ По въпросите коя е „Палеологина“, дали ръкописите са наистина поръчани от едно и също лице и изработени в едно и също ателие, съществува дискусия. Библиография вж. у Rapp 1996: 316, n. 17; Talbot 2011–2012: 269–270; Gaul 2015: 258–259.

²¹ Поради особения им състав и подредба на текстовете К. Рап допуска, че е възможно някои от сборниците, като например този от Ан Арбор, да не са били за индивидуална употреба. Срв. Rapp 1996: 319.

²² Вж. ил. 2.

1360 г. за видинската царица Анна, съпруга на цар Иван Срацимир (1356–1396), но е запазен в препис от самото начало на XV в.²³ Съдържа 12 пространни и 4 проложни жития на светици²⁴. В колофона на л. 242 той е определен като съборниѣ стѣимъ прѣвѣднѣимъ и срѣстотрѣпнимъ женамъ, а светиците са призовани да соутъ гноу црѣю и црци и чедоомъ ѿ въ оутвърженіе црѣствоу ѿ тѣлоу въ зрѣвие. а дѣши въ спсєніе.²⁵ За Бдинския сборник съществува огромна научна литература, като повечето автори приемат хипотезата на Иван Дуйчев²⁶, че появата му може да е свързана, освен с царица Анна, с още една жена от българското владетелско семейство – бившата търновска царица Теодора (монахиня Теофана), свекърва на Анна. Композиционните особености на включеното в сборника *Слово за блажената царица Теофана* (което всъщност представлява странна компилация от проложни четива за жени, като само началото му се отнася до посочената в заглавието византийска августиа) навеждат на мисълта, че тази светица явно е била важна за поръчителя, а едно от изискванията му към книжовника е било да помести текст за нея²⁷. Идеята за непряката роля на царица Теодора (Теофана) за появата на този текст (в частност) и на книгата (като цяло) най-обстойно е развита от Дитер Щерн²⁸. Той разглежда Бдинския сборник като персонализиран *vademecum*, изработен специално за нея, съдържащ текстове, подбрани с оглед на нейната житейска съдба, и вероятно преминал след смъртта ѝ, според обичайната практика, във владение на манастира, където тя е била монахиня. Хипотезата на Щерн обаче поставя редица въпроси – например защо сборникът е възникнал чак около 15 години след замонашването на царица Теодора и най-вече, защо тя не се споменава в колофона. Ако сборникът е бил лично за нея или ако

---

²³ Petrova 2001.

²⁴ Пространните жития са: Мария, племенница на Авраамий от Кидун; Теодора Александрийска; Текла; Параскева Римска; Варвара; Марина; Таисия блудница; Ефросина Александрийска; Екатерина; Юлиания; Мария Египетска; и Евпраксия. Под заглавието *Слово за блажената царица Теофана* са обединени 4 четива за жени от Простия пролог – за императрица Теофана; за сестрите мъченици Агапия, Хиония и Ирина; за св. Теодотия и чедата ѝ; и за св. Евгения. За *Словото за блажената царица Теофана* вж. по-подробно у Петрова 2018: 76–84.

²⁵ Bdinski Zbornik 1972: 242. Ръкописът е изцяло достъпен на сайта на Гентската библиотека <https://lib.ugent.be/catalog?q=archive.ugent.be:973E9242-B062-11E1-9EF1-99BDAAF23FF7>, (достъп 08.02.2020).

²⁶ Dujčev 1972: vi–vii. Вж. по-късна библиография по въпроса у Петрова 2018: 81, бел. 50.

²⁷ Stern 2016: 26; Петрова 2018: 84.

²⁸ Stern 2016.

е имал комеморативна функция (т.е. е бил в нейна памет), мисля, че това щеше да бъде изрично указано. Без да изключвам възможността книгата да е била съставена за царица Теодора, все пак смятам, че на този етап проблемът за предназначението на ръкописа не може да бъде разрешен. Струва ми се еднакво възможно първоначално той да е бил притежание на царското семейство – т.е. да е бил замислен като четиво за царица Анна и нейните дъщери („чедата“, за които приписката от 1360 г. говори²⁹), да е представлявал дар за женски манастир във Видин (евентуално, този в който нейната свекърва е живеела / живяла), или пък да е бил впоследствие подарен на такъв. Два от аргументите, изтъкнати от Щерн, подкрепят по-скоро „манастирската теория“ – първо, че съставителят си е позволил волността да постави подобна компилация от кратки текстове за жени на мястото на пространното житие на св. Теофана, до което очевидно не е имал достъп, без да се безпокои, че хитростта му ще бъде наказана; и второ, че близо 40 години след възникване на сборника от него е направен препис, дело на не особено грамотен книжовник – ръкописът, съхраняван сега в Гентската библиотека³⁰.

Книгата на царица Анна не е единствения „женски“ сборник в старата славянска литература. Преди близо 20 години, подготвяйки докторската си дисертация, попаднах на още няколко български, сръбски и руски антологии с подчертано женска проблематика³¹. Тази година, по време на командировката си в Русия по настоящия проект (*Южните и източните славяни: разнообразие и взаимодействие на пис-*

---

²⁹ Към времето на съставянето на сборника видинското царско семейство има две дъщери – Доротей (кръстена на баба си Теодора) и още една, неизвестна по име – вж. Божилов 1994: 240–241, № 51 и № 42.

³⁰ Не мога да приема твърдението на Щерн, че фразата от колофона *тѣлоу въ зравинѣ. а дѣши въ сѣсеніе* е индикация за четенето на книгата в манастирска трапезария и отглас от идеята за съвместяването на духовна и физическа храна, препоръчвано от манастирските устава (Stern 2016: 18–19). Първо, това е трафаретно благопожелание; второ, насочено е не към имагинерни монахини, а към „царя, царицата и техните чедѣ“ и е допълнено с изказаната надежда включените в сборника светици да се погрижат за „утвърждаване на царството им“. Смятам, че наличието на дати в заглавията на текстовете също не може да е показателно за използване на книгата в манастирска среда, тъй като очевидно може да идва от подложката, от която текстовете са преписани. Доказателство за това е дискутираният по-долу сборник от библиотеката на руския цар Петър I, който без съмнение е семейно притежание, макар към житията в него да има календарни указания.

³¹ Петрова 1999, 2009.

мените култури XI–XX век), имах възможността да видя за първи път някои от тези ръкописи, които тогава познавах по описи, а с други да се срещна отново. Тъй като за повечето от тях вече съм писала, тук ще се спра само на четири забележителни руски сборника, за употребата на които могат да се извлекат по-ясни сведения.

Първият ръкопис се намира в Руската Държавна библиотека в Москва, ф. 775, сбирка на Чуванов, № 13³² и датира от третата четвърт на XV в. Негови откриватели са Юрий Риков и Анатолий Турилов³³. Сборникът се състои от няколко относително независими части – Минеев панегирик за месеците от септември до юни, Панегирик постен и цветен, извлечения от Пролога и Патерика, различни слова. Съдържа редки и ценни текстове (между които и цикъл слова на старобългарския книжовник от XI в. Григорий Философ за всеки ден от седмицата³⁴). Също като отделен цикъл, под собствено заглавие (Житѣя и ꙗвѣнии. и моучении. стѣхъ прѣбѣныи женѣ. и стѣхъ стѣротерѣпецѣ женѣ. Избраніе³⁵), в кодекса са отделени и 11 агиографски наратива за жени³⁶. Странното в случая е, че цикълът прекъсва минейния панигирик – житията и словата за месеците септември – януари (л. 1–279б) са представени в нормалната им годишна последователност, следва селекцията от женски текстове, а след нея минейните четивата продължават в нарушен календарният ред. Извън минейния панигирик остават няколко текста, чиято връзка с „женския“ дял е несигурна. Няма съмнение обаче, че *Поучението на св. Зосима към неговата духовна дъщеря Анастасия* (без дата)³⁷, което непосредствено го предхожда, е тематично и смислово свързано с групата женски жития. Според неговия издател Капитон И. Невоструев³⁸ *Поучението* е оригинална творба на старата руска литература. Познато е в преписи от края на XV и XVI в. Идентификацията на спомената-

---

³² Стари сигнатури: Чув. 14 (1). Опис 2013: 12–16 (непубликуван опис на А. А. Турилов на ръкописа, който е на разположение в Ръкописния отдел на РГБ, Москва). Вж. също Рыков, Турилов 1987; Veder, Turilov 1994: xliiv–xiv; Čertorickája 1994: 586–587 (No 9.042);

³³ Рыков, Турилов 1987.

³⁴ Рыков, Турилов 1987; Veder, Turilov 1994: 121–169 (в превод на английски език).

³⁵ Вж. ил. 3.

³⁶ Това са: Теодора Александрийска; Евтимия; Текла; Марина; Феврония; Вяра, Надежда, Любов и София; Мария Египетска; Домника; Евпраксия; Екатерина; София Ярославна, княгиня на Твер (л. 307–400б).

³⁷ Л. 303–306б: Слово нѣкоего ѿца дѣховнаго. къ дщери своєи Анастасии и поучение.

³⁸ Невоструев 1862 издава текста по преписа ГИМ, Синод. собр., № 321, л. 146–152б, XVI в. Вж. също Салмина 1988; Послание 2017.

та в него Анастасия е неясна, а авторът обикновено се отъждествява със св. Зосима Ворбозомски, живял през XV в.³⁹ Текстът представлява емоционално послание в отговор на молбата на монахинята Анастасия за утешение и по своето съдържание и внушение много напомня Метерикона на авва Исая. Зосима противопоставя душевната и телесната красота, напомня за безсмислието на земните богатства и нуждата от искрено разкаяние и дава на своята духовна дъщеря конкретни съвети за пост, бдение, безмълвие и плач, подплатени с примери от живота на светите жени – Ефросина, Евпраксия, Екатерина, мъчениците, пролели кръвта си за Христос, разкаялите се блудници, преживели десетилетия в усамотение, без да виждат слънчевата светлина и т.н. При това Зосима изглежда не разчита имената им да събудят у неговата духовна дъщеря спомена за техните подвизи, а накратко резюмира историите им и поуките от живота им⁴⁰. ты же ѿадо анастасіе помысли стѣхъ женѣ житїа, нарицающїи има гнѣ. и тои та оукрѣпитѣ. и дастѣ ти помощь свою.⁴¹, наставлява Зосима. Може да се допусне, че *Поучението* е функционирало като увод към цикъла женски жития, но дали е било написано с тази цел (това, доколкото ми е известно, е един от най-ранните – може би дори първият, запазен препис) или впоследствие е било комбинирано със следващите го в сборника агиографските четива, ще кажат специалистите по древноруска литература. Специално трябва да се спомене и последният текст в групата, предлагащ руски модел за женска святост

³⁹ Салмина 1988; Пигин, Романова 2009; Послание 2017.

⁴⁰ Срв. например Чув. 13, л. 303б–304: каѿа пол'за намѣ аще имѣемѣ тѣло красно. а дѣша чернѣиши... и кто бѣ краснѣ стѣла екатерины. и кто ли || бѣ еа моудрѣе. баше бо дщи црѣа. или которыхъ книгъ не оумѣаше. баше бо изуочила. б. ѿзыкъ и два ѿзыка. но то все нарече соуетоу. но шѣши обличи поганнаго црѣа. црѣ же подиви са мрѣсти еа. и оудаше ю пристоупити. кѣ поганои вѣрѣ. она же паче оукори црѣа. и нарече са невѣста хѣа. разгнѣвавъ же са црѣ. и повелѣ ю моучити многими моуками. она же паче прослави бга. и повелѣ црѣ оусѣщи главоу еа мечемѣ. вси же людие див'лахоу са красотѣ лица еа. и не можаше никътоже возрѣти на лице еа. баше бо свѣтло ѿко и солнце. она же рече црѣю и всѣмъ людемѣ. не дивите са красотѣ. тѣла моего. вса бо красота телеснаа бываеѣ чер'вемѣ на снѣдѣ. много же людие плакахоу са еа. и хотахоу възатити(!) тѣло еа погрести. она же помоли са бгови. да не возмоутѣ члци тѣла еа. еѣа же оусѣкоша еи главоу. мечемѣ. приидоша .д. аныгили и в'заша тѣло еа. и положиша е на синистрѣи горѣ ; Л. 305б–306: помани же ѿадо како ти стѣла оупражсѣа. колико приа слезѣ. несотвор'ши грѣхъ. ни осквер'нив'ши тѣла своего но .з. лѣтѣ шѣши в' манастирь постриже са. и дав'ши тѣло свое на възѣрждѣ.|| и толми подвижа са. ѿко и вѣсы прогна. баше бо всѣмѣ слоуга. не токмо игоуменїи. но и всѣмѣ сестрамъ. и многи напасти ѿ дьявола претер'пѣ. и т.н.

⁴¹ Чув. 13, л. 30б.

– *Житието на княгиня София Ярославна*⁴² (починала през 1305 г.), сестра на Михаил Ярославич, княз на Твер (1282 или 1286–1318) и велик княз на Владимир (1305–1318). Нейните иночески подвизи включват тайно (според текста) подстижение против волята на близките ѝ, а покъсно построяване на църква и женски манастир, който тя сама управлява в продължение на 12 години. Житието е известно само по два преписа⁴³, като от тях Чувановият е по-ранен и значително по-коректен. Приема се, че творбата е написана скоро след смъртта на княгинята от неин съвременник⁴⁴, тъй като много точно фиксира конкретни исторически факти – имена, дати, дори часове на описаните събития. Жанрово тя обикновено се определя като „повест“⁴⁵, „проложно житие“⁴⁶, „протожитие“ или „памет“⁴⁷ и вероятно е съставена в основаната от нея обител с идеята впоследствие да бъде разгърната в подробен агиографски наратив. Наред с биографичните факти в нея се изтъква, че след като се отказва от света, княгинята усилено чете „житията на по-ранните свети девы Текла, Феврония и Евпраксия и прочие“⁴⁸, съветва своите сродници да станат монахини и често отправя към сестрите напътствени слова (цитирани в текста, което пък му придава поучителен характер). И макар поводът за съставянето на цикъла от агиографски произведения за жени, неговият адресат и причината за включването му в сборник Чув. 13 да остават неясни, струва ми се на-

---

⁴² Изд. на текста по Чув. 13 у Клосс 2001: 204–206 и Кучкин 2002: 138–141; вж. също Гадалова 2002; Конявская 2007: 11–27 и цитираната от тези автори подробна библиография.

⁴³ Другият препис е в ръкопис от началото на XVI в. от Рогожката сбирка (РГБ, ф. 247, № 658, л. 228б–231), изд. от Тиганова 1972.

⁴⁴ Кучкин 2002. Според Конявская авторът най-вероятно е бил високообразовано духовно лице, принадлежащо към княжеското обкръжение, добре запознат с произведенията на древноруската литература, някои от които използва в творбата си (Конявская 2007: 22–27).

⁴⁵ Тиганова 1972.

⁴⁶ Клосс 2001: 202.

⁴⁷ Конявская 2007: 14–15, 20. Основание за това заключение дават редица особености на текста, за които говорят неговите изследователи: в по-ранния препис Чув. 13 той е без заглавие (нач. на л. 398б: В лѣтѣ свѣдѣнїи мѣца феврала въ тѣ днь на памѣ стго харлампїа. въ седмїи чд ноци. постриже са гжа наша софїа велика кнїжна ярославна.); отбелязва датата на подстригването на София като монахиня, но не и датата на смъртта ѝ; не спазва точно агиографския канон – напр. липсват описанието на благочестието ѝ от детските години, първите прояви на святост, няма чудеса и др. (вж. също Тиганова 1972; Гадалова 2002).

⁴⁸ Чув. 13, л. 399.

пълно възможно той да представлява препис от самостоятелно съществувал ръкопис, оброчен от двете посочени творби. Подобно мнение застъпва и Галина С. Гадалова, която обаче обвързва възникването на цикъла с тверския девически манастир, основан от София Ярославна и смята, че той дава добра представа за четивата, използвани в подобни обители⁴⁹.

Кодекс F 140 от сбирката на княз П. Вяземский в Руската Национална библиотека, Санкт Петербург от XV в.⁵⁰ е огромен и много богат. В началото му е поместена изключително пищна заставка, на златен фон, с художествено оформен огромен красив инициал С, с който започва заглавието, изписано с *вѣзъ*: *Сѣдъ книга рекъмама пречистыа богомѣри житїа. и прѣбныѣхъ женѣ великыѣ и прѣбныѣхъ женѣ мѣнць ...* Макара да не е изрично указано, може с голяма степен на сигурност да се твърди, че сборникът е бил използван в женски манастир. Наред с 23-те женски жития той включва значителен брой текстове за Богородични празници (поместени между житията според календара), други четива, свързани с жени (например споменатото по-горе послание на св. Зосима, поучение на св. Атанасия Егинска към нейните сестри, разказ как св. Елена открила св. кръст, отбелязани с маргинално указание: *Зри*), както и някои типични монашески четива и извадки от Свещеното писание. Част от текстовете (например за Теодора Александрийска, Ефросина, Евпраксия и др.) са маркирани с бележки, най-често от типа *Добро сие слѣ прочитѣ черноризицѣ*⁵¹. В други случаи в полето се пояснява ползата от съответното четиво за женска аудитория⁵². Най-вероятно тези указания са били предназначени за монахинята, чието задължение е било да

⁴⁹ Гадалова 2002: 418. Според Гадалова началото на цикъла поставя *Житието на Андроник и Атанасия*, тъй като основите на църквата, създадена от княгинята, са положени на 17 май, деня на св. Андроник. Текстът наистина говори за ап. Андроник, честван през май (патрон на бащата на София Ярославна) – той обаче няма нищо общо с Андроник и Атанасия, благочестиви съпрузи от Антиохия, живели през V в., които след смъртта на децата си посетили Йерусалим и се отдали на аскетичен живот (чиято памет се отбелязва през септември). Вж. също Конявская 2007: 17–18.

⁵⁰ Описание 1902: 135–142.

⁵¹ Вж. ил. 4. Срв. Вяз. F 140, л. 65, 756, 1046, 1146, 4056.

⁵² Срв. напр. л. 256, долно поле: *Зри: а сѣдъ словеса бжїа слашѣ (!) сѣга фекла. аплѣмъ Павло глѣци и не поидаше за свое вброуника за фоумара (!). но вослѣбѣаше Павловы стопѣ и наоучена въ ѿ не и крѣцаше неверныа приходащаа к нѣби. и въ рѣноапѣна. (вж. ил. 5); л. 156: *Зри: слышашїи на ползоу все православыи хрѣанѣи и черноризицѣ прочитати чѣсто ѣ на зборѣ. и во црѣквѣ. (към Поучение на Йоан Златоуст с нач: Цитѣ прїими во члѣче. рѣкше сѣтыа мѣтвы) и др.**

подбира четивото за деня (произнасяно, според изискванията на типака, в трапезарията или по време на съвместен труд) от различни книги, като чети-минеите и панигириците са били само една от възможните опции⁵³.

Подобен по съдържание, но с още по-богат репертоар от Богородични текстове – по няколко за всеки Богородичен празник, е ръкопис № 815 от сборката на М. П. Погодин в Руската Национална библиотека, Санкт Петербург⁵⁴. В него женските жития са 25. Причината да го включва в настоящото изложение е запазената владетелска приписка, която върви в долните полета на листове 3–42, 56–75, 77–103⁵⁵. Лицата, споменати в нея, принадлежат към известната фамилия Строганови, която заема важно място в историята и културата на Русия. Натрупали огромно богатство главно от търговия със сол, Строганови в продължение на векове се изявяват като меценати, колекционери на книги и предмети на изкуството, щедри дарители на църкви и манастири⁵⁶. От приписката в Пог. 815 разбираме, че през 1627 г. Мария Преподобова Строганова (1564–1631)⁵⁷, заедно със семейството на един от синовете ѝ, Иван Максимович Строганов⁵⁸, дарява ръкописа на Борисоглебовския манастир в гр. Солвичегодск⁵⁹ и на църквите на тази обител, които са изброени. Две неща предизвикват недоумение: първо, Борисогле-

---

⁵³ Други такива са книгите, които А.-М. Талбот нарича „монашеска класика“ – извадки от Св. писание, патерични разкази, аскетическите творби на Василий Велики, Йоан Лествичник, Теодор Студит и т.н. Вж. Talbot 2007: 119–120.

⁵⁴ Опис в Рукописные книги 2010: 42–47.

⁵⁵ РНБ, Пог. 815, л. 3–42, 56–103: лѣта ꙗзрѣѣ гѣ / мѣца вѣстѣра в гѣ° / сия книга / чѣтнаго / и славнаго еа / ѿдегитриа / и прѣдѣловъ еа / и прочѣи / храмовъ / тоа вбители / стѣ дѣлъ / петра / и павла / и стѣ / страстотѣпцѣ / бориса и глѣба / правѣны / прокопиа и иванна / оустножескѣ / чюдотвѣцовъ / и прѣбнаго / ѿца нѣшего / вдрладма / наоугорѣкаго / чюдотвѣца / иже на хоутыне / и стѣ / великобницъ / всемѣрыа / екатерины / и парасковѣи / нареченыа / патници / оу соли вычегѣкои / на посаде / борисо / глѣбцаго монастыра / положение / марѣи михаиловны / а максимовские / жены / аковлевича строганова / да сына еѣ / ивана / максимовича / строганова / да жены его / еоуфимѣи / и дѣтѣх ѣ / михаила / да данаила / ивановичевъ / и феодоры / и мѣфы / ивановны / дла / вѣчнаго блженства / въ боудоуцемъ / вѣце / по ѿце / своемъ / по маѣиме / аковлевиче / строганове / и по прочѣи / свой / родителѣ / на поминание / за оупокои / и ѿ матери / свои / марѣи / михаиловны / и ѿ себѣ / и ѿ женѣ / и ѿ дѣтѣ / свой / дла / много / лѣтнаго / здравѣа.

⁵⁶ Купцов 2005.

⁵⁷ Купцов 2005: 29.

⁵⁸ Купцов 2005: 45–48, №72.

⁵⁹ Брумфилд 2001.

бовският манастир, който съществува още от края на XV в., е мъжки; и второ, дарението е направено най-малко няколко десетилетия след написването на книгата, която датира от втората половина на XVI в. От друга бележка, разположена в долните полета на л. 318–323⁶⁰, може да се предположи, че тя е принадлежала (по-рано?) на семейната църква, посветена на св. Богородица (вероятно известния Благовещенски събор в Солвичегодск). Това, заедно с името на дарителката, обяснява голямото количество Богородични текстове⁶¹. Защо обаче Мария и Иван Строганови⁶² решават да подарят ръкописа, приписката обяснява само най-общо – за вечно блаженство в бъдещия век на техния съпруг и баща, за упокой на починалите им предци и за многолетно здраве на самата Мария, на сина ѝ, снаха ѝ и техните деца.

Последният ръкопис – Санкт Петербург, Библиотека на Академията на науките, П.І.А.30 (31.6.34) от 70-те години на XVII в.⁶³, е част от библиотеката на цар Петър I (1682–1725). Книгата е сред вещите, пренесени при преместването на столицата от Москва в Петербург през 1709–1711 г.⁶⁴ Може да се предположи, че на богато илюстрирания със заставки, рамки и инициали кодекс⁶⁵ се е гледало като на фамилна ценност главно поради съдържанието му – в него са поместени агиографски наративи, посветени на 9 светици (както общохристиянски, така и руски)⁶⁶, сред които са такива, чиито имена носят голяма част от жените, близки до бащата на цар Петър I, цар Алексей Михайлович (1645–1676)⁶⁷, а именно съпругата му Евдокия, две от неговите сестри (Ирина и Анна) и четири от дъщерите му (Евдокия, Анна, Екатерина и Теодора). Прави впечатление, че за някои светици има по два текста, например св. Евдокия е представена с житие и мъчение⁶⁸. Текстът за

---

⁶⁰ РНБ, Пог. 815, л. 318–323: *соборникъ / домовѡа/ црѣвнѡа/ прѣтен /... / и прѣнодѡвы мѣри.*

⁶¹ Петрова 2009.

⁶² Това не е единствената книга, която двамата съвместно даряват. Вж.

⁶³ Опис у Лебедев 2003: 56–58.

⁶⁴ Мурзанова, Боброва, Петров 1956: 34.

⁶⁵ Вж. ил. 6-7.

⁶⁶ Те са: Теодора Александрийска; Текла; Ефросина Александрийска; Ефросина от Суздал (житие и чудеса); Екатерина; Евдокия; Ирина; Евпраксия; Анна Кашинска (ок. 1280–1368).

⁶⁷ Мурзанова, Боброва, Петров 1956: 47.

⁶⁸ Описът не отчита наличието на втория текст (Лебедев 2003: 57). Л. 115–147: *житіе сѣѡѡа ї прѣбвнѡа мѣтре нашѡа еѡдѡкіи. Нач.: Во времятѣхъ троана цѡра бысть нѣкаѡа отроковица именемъ еѡдѡкіѡа, во градѣ нарицѡемѣ ерѡполи. Л. 147б–158б: В тои же днѣ моученіе сѣѡѡа и блженнѡа еѡдѡкіи. Нач.: Внегда еллинскимъ*

св. Екатерина Александрийска е в превода, изготвен от Арсений Грек във връзка с рождението на Екатерина, петата дъщеря на цар Алексей Михайлович⁶⁹. Изказана е дори хипотеза, че е възможно украсата на сборника да е дело на една от сестрите на самодържеца – Ирина Михайловна⁷⁰. Дан на националната история е отдадена чрез включването в кодекса на две руски княгини, приели монашество и управлявали женски манастири, а впоследствие обявени за светици и чудотворки – живялата през XIII в. Ефросина Суздалска⁷¹ и Анна Кашинска (ок. 1280–1368)⁷² – съпруга на тверския княз Михаил Ярославич, която, след като остава вдовица, влиза в основания от зълва ѝ София Ярославна женски манастир, приемайки в нейна памет името София. Последният текст в сборника (познат по този единствен препис) – *Разказ за откриването и пренасянето на мощите на Анна Кашинска* от Кашин в Москва⁷³, организирано и осъществено от цар Алексей Михайлович през 1650 г., всъщност описва епизод от живота на семейството. В това събитие, както самият текст изтъква, активно участие вземат жените – „благоверната и христоролюбива царица“, „трите едноутробни сестри“ на царя, „благоверните царевни и княгини“⁷⁴. Така съставянето на сборника отразява не само респекта на жените от царското обкръжение към техните едноименни светици покровителки, намерил

требамъ неправедны законы держащимъ, и мнози ѿ блгѣхъестныхъ вѣры преданіемъ нѣкїихъ ненавидящихъ бѣа.

⁶⁹ Турилов 2008. Срв. Л. 74–113: житие и страдальчѣво стѣнаа великомѣнцы дѣвы и премѣрыа дѣвы екатерины новопреведено, ѿ греческаго азыка во славенскїи. Нач.: С надеждоу весеннего вѣхода, нищїи земледѣлатель трудоу ѿнюдѣ ниже пота помышляет, и всакого иногѣ зимнагѣ слостраданїа.

⁷⁰ Иоаким, иеромонах. Житие святой благоверной княгини Анны Кашинской (по рукописи XVII в. и библиотек Императорской Академии Наук № 31.6.34). М., 1909, 1 (цит. от Семячко 1997: 533 и Лебедев 2003: 56–57). Друго предположение (Лебедев 2003: 57) – че може би сборникът започва с житие на св. Теодора по повод раждането през 1674 г. на Теодора, най-младата дъщеря на цар Алексей Михайлович, очевидно е без основание, тъй като не отчита календарната подредба на текстовете.

⁷¹ Л. 37–68б: В тои же день григорїа черноризца, съждала града. мѣтра стѣго евѣфїмїа чудотворца. Исповѣданїе вѣсратцѣ, житїе и жизнь прѣбныхъ евѣфросинїи соуждальскїа. (следват чудесата на л. 69–72).

⁷² За княгиня Анна Кашинска, перипетиите около нейното канонизиране и мощите ѝ и за текстовете за нея вж. Кучкин, Епифанов 2001; Семячко 1997.

⁷³ Л. 232–240б: Вѣрѣтєнїе и пренєсєнїе чѣснѣхъ мощєн новонавлєны великїє кнѣгїнїи иноки анны, іже бѣ во градѣ кашинѣ, гавальшеи са вѣсоупѣ же ѿ малѣшии. Частїи и похвала стѣви блгослови бѣче. Вж. за текста Семячко 1997.

⁷⁴ Семячко 1997: 533.

израз в стремежа да се събере колкото се може повече информация за тях, то също запечатва реални събития от техния духовен живот. Без съмнение, това е една много лична книга, неслучайно попадаща измежду екземплярите, поставили началото на семейната библиотека. Няма данни някога да я е напускала.

Разгледаните тук ръкописи показват няколко различни възможни употреби на сборниците с женски жития, защото (както Дитер Щерн съвсем справедливо подчертава⁷⁵) включените в тях текстове може да се четат в манастира или извън него, на трапезата или в килията, от мъже или от жени. Напомнят ни също за добре известната максима, според която *Habent sua fata libelli*, и за това, че книгите „пътуват“ по свои собствени, не винаги проследими маршрути (т.е. сменят местоположението си, а също притежателите си и средата, в която се ползват). Поне два от споменатите кодекси, първоначално свързани с жени (гръцкият от манастира Кутлумуш и руският Пог. 815) вторично стават собственост на мъжки обители. Антологии, предназначени за конкретни дами (Метериконът на Исаия; вероятно Бдинският сборник; може би извадката с женска тематика от Чув. 13) впоследствие се преписват и разпространяват в манастирска среда. Много често те свидетелстват за директна връзка с поръчителката / адресата, осъществена на ниво име (светица покровителка) или лична история⁷⁶. Но независимо от това, дали сборниците с женски жития са били предназначени за общо или за индивидуално четене, те определено са били въпрос на лукс. Това личи от малкия брой запазени копия (както византийски, така и славянски), от специалната украса на част от тях и от техните специални, често много високопоставени притежателки.

Цитирана литература

- Божилов 1994: Божилов, Ив. Фамилията на Асеновци (1186–1460). Генеалогия и просопография. София, 1994.
- Брумфилд 2001: Брумфилд, В. К. „Сольвычегодск – столица империи Строгановых.“ (<http://cultinfo.ru/brumfield/articles/article13.htm>), (достъп 13.11.2019).

---

⁷⁵ Трудното и понякога подвеждащо разграничение между сборници за индивидуално и манастирско четене и фактът, че преписваните в лични и манастирски книги четива често се припокриват, е дискутиран от Stern 2016: 16.

⁷⁶ Петрова 2009: 145–146; Stern 2016.

- Гадалова 2002: Гадалова, Г. С. „Ангел–хранитель Тверского княжеского двора – Софья Ярославна княжна Тверская.“ В: *Женщины. История. Общество: сборник научных трудов*. Под общей редакцией В. И. Успенской. Выпуск 2. Тверь: Тверское областное книжно-журнальное издательство, 2002, 143–155 (http://yakov.works/history/13/1/sofia_tver.htm), (доступ 03.02.2020).
- Клосс 2001: Клосс, Б. М. Избранные труды. Т. 2. Очерки по истории русской агиографии XIV–XVI веков. Москва: Языки русской культуры, 2001.
- Конявская 2007: Конявская, Е. Л. Очерки по истории тверской литературы XIV–XV веков. Москва: Свой круг, 2007.
- Купцов 2005: Купцов, И. В. Род Строгановых. Челябинск: ТО Каменный пояс, 2005.
- Кучкин 2002: Кучкин, В. А. „Житие Софьи, сестры Михаила Ярославича Тверского.“ В: *Религии мира. История и современность*. Москва: Институт Российской истории РАН, 2002, 138–141 (http://yakov.works/acts/14/1/sofia_tver.htm), (доступ 20.11.2019).
- Кучкин, Епифанов 2001: Кучкин, В. А., И. А. Епифанов. „Анна Кашинская.“ *Православная энциклопедия*. Т. 2. Москва: ЦНЦ „Православная Энциклопедия“, 2001: 461–463 (<http://www.pravenc.ru/text/115602.html>), (доступ 05.03.2020).
- Лебедев 2003: Лебедев, И. Н. Библиотека Петра I. Описание рукописных книг. Санкт-Петербург: Библиотека Академии наук, 2003.
- Лихачева 1977: Лихачева, В. Д. Византийская миниатюра: Памятники византийской миниатюры IX–XV веков в собраниях Советского Союза. Москва: Искусство, 1977.
- Митерикон 1995: Митерикон собрание наставлений всечестной инокине Феодоре. Москва: Изд. Спасо-Преображенского Варлаамского монастыря, 1995.
- Мурзанова, Боброва, Петров 1956: Мурзанова, М. Н., Е. И. Боброва, В. А. Петров. Исторический очерк и обзор фондов Рукописного отдела Библиотеки Академии наук. Т. 1. XVIII век. Отв. ред. В. П. Адрианова-Перетц. Москва–Ленинград: АН СССР, 1956.
- Невоструев 1862: Невоструев, К. И. „Поучение и послание Изосима святого к Настасеи, дщери своей.“ *Духовный вестник*. Харьков, 1862. Июль, № 6, 148–156.
- Описание 1902: Описание рукописей князя Павла Петровича Вяземского. Сост. Х. М. Лопаревым, Н. В. Тимофеевым, Н. П. и А. П. Барсуковым и др. с примеч. П. П. Вяземского. Санкт-Петербург: Гл. упр. делов, 1902 [Общество любителей древней письменности 119].
- Опись 2013: Ф. 775, т. 1, № 1–181, ч. 3. Чуванов М. И. Опись собрания рукописных книг (конец XV – XIX вв.). Москва, 2013 (непубликуван).
- Петрова 1999: Петрова, М. „Славянски сборници от материчен тип: състав, произход и особености.“ *Старобългарска литература* 31, 1999, 66–83.

- Петрова 2009: Петрова, М. „Жени и книги: за женските сборници и модели за поведение във Византия и Slavia orthodoxa.“ В: *Homo byzantinus?* Съст. А. Миланова, В. Вачкова, Цв. Степанов. София: Военно издателство, 2009, 137–151.
- Петрова 2018: Петрова-Танева, М. „Помощница на царете“: света императрица Теофана в южнославянската традиция. София: ИЦ „Боян Пенев“, 2018.
- Петрова 2019: Петрова-Танева, М. „Сборници с женски жития.“ В: *Южните и източните славяни: разнообразие и взаимодействие на писмените култури XI–XX век. Виртуален музей* (<https://sesdiva.eu/virtualni-stai/individualno-chetene/item/149-collections-lives-women-saints>), (достъп 09.02.2020).
- Пигин, Романова 2009: Пигин, А. В., А. А. Романова. Зосима. *Православная энциклопедия*. Т. 20. Москва: ЦНЦ „Православная Энциклопедия“, 2009, 342–344 (<http://www.pravenc.ru/text/200015.html>), (достъп 11.02.2020).
- Послание 2017: Послание преподобного Зосимы Ворбозомского своей духовной дочери Анастасии. Санкт-Петербург: Комиссия по канонизации, 2017 (<http://kanonizacia.cerkov.ru/prepodobnyj-zosima-vorbozomskij/>), (достъп 03.03.2020).
- Рукописные книги 2010: Рукописные книги собрания М. П. Погодина. Каталог. Вып. 4. Санкт-Петербург: Российская Национальная библиотека, 2010.
- Рыков, Турилов 1987: Рыков, Ю. Д., А. А. Турилов. „Из истории русско-болгарских культурных связей XI в. (Григорий Философ – малоизвестный писатель Киевской Руси).“ В: *Руско-български книжовни връзки / Руско-болгарские связи в области книжного дела: Сборник материалы от VIII българо-съветски семинар, Москва, 8–10 юни 1982*. София: Народна библиотека „Кирил и Методий“, 1987, 64–103.
- Савваитов 1886: Савваитов, П. И. Строгановские вклады в Сольвычегодский Благовещенский собор по надписям на них. Санкт-Петербург: Типография и хромолитография А. Траишеля, 1886 (Памятники древней письменности и искусства).
- Салмина 1988: [Салмина, М. А.] „Зосима (Ворбозомский).“ В: *Словарь книжников и книжности Древней Руси*. Вып. 2 (вторая половина XIV – XVI в.). Ч. 1: А–К. Отв. ред. Д. С. Лихачев. Ленинград: Наука, 1988. (https://old_russian_writers.academic.ru/284/Зосима_%28Ворбозомский_%29), (достъп 09.02.2020).
- Семячко 1997: Семячко, С. А. „Круг агиографических памятников, посвящённых Анне Кашинской. I. Сказание об обретении и перенесении мощей“. *ТОДРЛ*, 50, 1996 [1997], 531–536.
- Тиганова 1972: Тиганова, Л. В. „Повесть о Софье Ярославне Тверской“. *Записки Отдела рукописей Государственной библиотеки им. В.И. Ленина*. Москва: Книга, 1972. Вып. 33, 253–264 (http://az.lib.ru/n/neizwestnye/text_1700_povest_o_sofie.shtml), (достъп 03.03.2020).

- Турилов 2008: Турилов, А. А. „Екатерина. Почитание у южных славян и в России.“ *Православная энциклопедия*. Т. 18. Москва: ЦНЦ „Православная Энциклопедия“, 2008: ... (<http://www.pravenc.ru/text/189599.html>), (достъп 05.03.2020).
- Шрайнер 2004: Шрайнер, П. „Преписвачките във Византия“. В: П. Шрайнер. Многообразие и съперничество. Избрани студии за обществото и културата във Византия и средновековна България. София: ЦСВП „Иван Дуйчев“, 2004 [Studia Slavo-Byzantina et Medievalia Europensia 9] (=Schreiner, P. “Kopistinnen in Byzanz. Mit einer Anmerkung zur Schreiberin Eugenia im Par. Lat. 7560.” *Rivista di studi bizantini e neoellenici*, N.S, 36, 1999, 35–45).
- Bdinski Zbornik 1972: Bdinski Zbornik. Ghent Slavonic Ms 408, A. D. 1360. Facsimile edition. Ed. I. Dujčev. London, 1972.
- Ѓertorickaja 1994: Ѓertorickaja, T. V. Vorläufiger Katalog kirchenslavischer Homilien des beweglichen Jahreszyklus: Aus Handschriften des 11.–16. Jahrhunderts vorwiegend ostslavischer Provenienz / Предварительный каталог церковнославянских гомилий подвижного календарного цикла по рукописям XI–XVI вв. преимущественно восточнославянского происхождения. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1994.
- Delehaye, H. “Vita sanctae Olympiadis et narratio Sergiae de eiusdam translatione.” *Analecta Bollandiana* 15, 1896, 400–423.
- Dujčev 1972: Dujčev, I. “Preface.” In: *Bdinski Zbornik. Ghent Slavonic Ms 408, A.D. 1360*. Facsimile edition. Ed. Ivan Dujčev. London, 1972, i–xiii.
- Ehrhard 1952: Ehrhard, A. Überlieferung und Bestand der hagiographischen und homiletischen Literatur der griechischen Kirche von den Anfängen bis zum Ende des 16. Jahrhunderts. T. 3. [Texte und Untersuchungen 52/2]. Berlin–Leipzig: J. C. Hinrichs Verlag, 1952.
- Gaul 2015: Gaul, N. “Writing “with Joyful and Leaping Soul”: Sacralization, Scribal Hands, and Ceremonial in the Lincoln College Typikon.” *Dumbarton Oaks Papers*, 69, 2015, 243–271.
- Halkin 1942: Halkin, F. “Le menologe grec de Gothenbourg.” *Analecta Bollandiana*, 60, 1942, 216–220.
- Kleberg 1974: *Catalogus codicum Graecorum et Latinorum Bibliothecae Universitatis Gothoburgensis digessit Tönnes Kleberg*. [Acta Bibliothecae Universitatis Gothoburgensis 16]. Gothenburg: Göteborgs universitetsbibliotek, 1974.
- Mineva 2017: Mineva, E. *The Byzantine Hagiographic and Hymnographic Texts on St Parasceve of Epibatae. Part 1: The Byzantine Vita of St Parasceve of Epibatae or the Vita by “Vasilikos the Deacon”*. Sofia: Boyan Penev Publishing House, 2017.
- Petrova 2001: Petrova-Taneva, M. “The Ghent Manuscript of the Bdinski Zbornik: the Original or a Copy?” *Slavica Gandensia*, 28, 2001, 115–144.
- Rapp 1996: Rapp, C. “Figures of Female Sanctity: Byzantine Edifying Manuscripts and Their Audience.” *Dumbarton Oaks Papers*, 50, 1996, 313–344.

- Smith Lewis 1900: Smith Lewis, A. Select Narratives of Holy Women from the Syro-antiochine or Sinai Palimpsest, as written above the Old Syriac Gospels by John the Stylite, of Beth-Mari-Qanun in A.D. 778. London: Cambridge University Press, 1900 [*Studia Sinaitica* 9]. English transl. in: *Studia sinaitica* 10.
- Stern 2016: Stern, D. “Personalisierte Buchproduktion und Lektüre in der Slavia orthodoxa: der Bdinski Sbornik als persönliches Vademecum.” *Die Welt der Slaven* 61, 2016, 1, 12–37.
- Talbot 2007: Talbot, A-M. “Mealtime in Monasteries: the Culture of the Byzantine refectory.” In: *Eat, drink, and be merry (Luke 12: 19) – Food and Wine in Byzantium: Papers of the 37th Annual Spring Symposium of Byzantine Studies, in honour of Professor A.A.M. Bryer*. Eds. L. Brubaker, K. Linardou. Aldershot, 2007, 109-125.
- Talbot 2011–2012: Talbot, A-M. “Female Patronage in the Palaiologan Era: Icons, Minor Arts and Manuscripts.” In: *Female Founders in Byzantium*. Eds. L. Theis, M. Mullett, M. Grünbart, G. Fingarova, M. Savage. Wien–Weimar–Köln: Böhlau Verlag, 2011–2012 [Wiener Jahrbuch 60–61], 258–272.
- Veder, Turilov 1994: The Edificatory Prose of Kievan Rus’. Eds. W. R. Veder, A. A. Turilov Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1994 [Harvard Library of Early Ukrainian Literature 6].